

УДК371 (477) (092)

Лебідь І. Ю.*

СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДРУЧНИКАМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1917-1920 рр.)

Питанням, розглянутим у статті, є актуальність забезпечення підручниками початкової школи.

Ключові слова: початкова освіта, шкільні підручники, обов'язкове навчання, освітня політика.

У «Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті» підкреслюється, що неперервна освіта реалізується через забезпечення наступності змісту та координації освітньо-виховної діяльності на різних ступенях освіти, які функціонують як продовження попередніх і передбачають підготовку учнів для можливого переходу до наступних її ступенів.

Початкова освіта є важливою ланкою у ланцюзі неперервної освіти в Україні. І тому врахування демографічних, соціальних, економічних змін у сучасній Україні, ліберально-демократичного курсу розвитку всіх сфер господарювання можливе лише за умови глибокого вивчення та аналізу їх стану в історичному минулому.

Проблемі забезпечення підручниками початкової освіти в Україні присвячено чимало наукових публікацій, зокрема праця «Нариси історії українського шкільництва 1905–1933 рр.» (1996 р., за ред. О. В. Сухомлинської). Також важливу роль становлять наукові праці О. М. Завальнюка, С. О. Сірополка, Б. М. Ступарика, Т. В. Філімонова, О. В. Сухомлинської, М. Д. Ярмаченка, Г. М. Ясинського та ін. Однак це питання залишається недостатньо вивченим.

Мета статті: здійснення теоретичного аналізу забезпечення підручниками початкової освіти в Україні (1917 – 1920 рр.).

Бурхливе розгортання в Україні (1917 – 1920 рр. ХХ ст.) шкільної мережі і зростання учнівських контингентів вимагало створенню оригінальних підручників, які забезпечували б озброєння учнів системою наукових знань, сприяли б розвитку їх активності в навчальному процесі, набуттю практичних умінь.

За даними С. П. Пастернака, в 1917 р. було опубліковано підручників та посібників для національної школи таку кількість: з рідної мови – 7 книг (назв) загальним тиражем 122000 примірників, з красного письменства – відповідно 30 і 379000, граматик і читанок – 7 і 530000, підручників з математики – 4 і 235000, дитячих книжок – 21 і 235000, з історії – 9 і 106000, з педагогіки – 6 і 110000, з історії літератури – 1 і 20000 [1, с. 21]. З-поміж цих видань були, зокрема, букварі Б. Д. Грінченка «Українська граматика для науки читання і писання», Т. Г. Лубенця «Граматика: Український буквар», С. Ф. Русової «Український буквар», І. П. Січовика «Рідна мова», С. Ф. Черкасенка «Граматика»; читанки Б. Д. Грінченка «Рідне слово. Перша після граматики книга для читання», С. Ф. Черкасенка «Рідна школа. Перша читанка», Т. Г. Хуторного «Читанка»; граматики І. В. Шерстюка «Коротка українська граматика для школи», підручничиз географії С. Ф. Русової «Початкова географія», Я. С. Рудницького «Коротка географія України» тощо.

За даними дослідження С. О. Сірополка, у 1917 р. книжкова продукція України складала 1373 назви, в т.ч. 747 назв українською мовою. Але ця продукція, зазначав він, «не задовольняла всіх потреб школи» [2, с. 15]. І тому в січні 1918 р. при Міністерстві народної освіти було створено Видавничий відділ, який мав дбати про «забезпечення рідної школи (нижчої, середньої і вищої) підручниками і різними шкільними засобами (картами, картинами і тощо). Він розпочав свою діяльність з того, що виробив і розіслав до повітових управ анкету, у якій

* © Лебідь І. Ю., 2012

ставилися такі запитання: 1) «скільки було учнів в нижчих початкових школах, які підвладні вам в 1917/1918 рр.»; 2) «які підручники і інші знаряддя праці і в якій кількості були видані вам 1917/1918 рр.»; 3) «які підручники і в якій кількості будуть потрібні вам в наступному році»; 4) «яку суму асигнуєте ви на ведення власного видавництва»; 5) «скільки асигновано вам на придбання підручників і інших книг для учнів і народних шкіл в наступному році» [3]. За даними журналу «Книгар», у 1918 р. було опубліковано 111 назв навчально-педагогічних книг загальним тиражем 1972000 примірників.

У липні 1918 р. відділ через газети «Відродження», «Нова рада», «Робітнича газета» оголосив конкурс на видання підручників для української школи: 1) історія України для нижчої початкової школи; 2) історія України. Курс елементарний (для середньої школи); 3) історія України. Курс систематичний (для старших класів середньої школи); 4) історія всесвітньої літератури; 5) історія українського письменства; 6) географія України (з економічним нарисом); 7) економічна географія України (для старших класів гімназій) [4, с. 3 – 10].

Якісній розробці підручників сприяла конкурсна система заохочення. Умови конкурсу передбачали три премії «за кращі праці»: перше місце – 10 тис. крб., друге – 5 тис. і третє – 2 тис. крб. Термін подання документів було визначено до 12 січня 1919 р., а потім продовжено до 1 березня того ж року. З протоколів засідань предметних комісій Видавничого відділу відомо, що було розглянуто 29 рукописів з української мови для нижчих початкових шкіл (О. Балченко «Буквар»; В. Кожуківський «Граматика». – Ч. 1, 2; І. Труба «Читанка» та ін.), 7 – з української літератури і 8 – з української мови для середніх шкіл. Переважна кількість цих рукописів була рекомендована до друку [4, с. 8].

На початку 1918 р. у Києві було створено кооперативне «Всеукраїнське учительське видавничє товариство». Весною того ж року Рада народних міністрів асигнувала Міністерству народної освіти 5 млн. крб. «на видання підручників для шкіл» [5, с. 147]. У квітні 1918 р. було видано «Українську граматiku» Е. Тимченка, «Український правопис» (словник) А. Ніковського та ін. 7 червня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалений урядом закон про виділення Міністерству народної освіти та мистецтва «на видання шкільних підручників» 2 млн. крб. На ці кошти їх було замовлено більше 2,5 млн. примірників [5]. Окрім цього, з'їзд комісарів народної освіти ухвалив низку резолюцій, які спрямовувалися головним чином на піднесення авторитету вчителя національної школи, прискорення темпів українізації, активізацію діяльності комісарів освіти [5].

Великий крок було зроблено у 1919 р. щодо покращення постачання шкіл підручниками, посібниками. Гострою була потреба в підручниках українською мовою і насамперед у букварях. З цією метою в січні 1919 р. Міністерством народної освіти була створена «особлива анкетно-ревізійна комісія» під керівництвом П. Мшанецького, завданням якої було «перевести обслідування шкіл і особистого його складу». Тоді ж Рада народних міністрів асигнувала Міністерству народної освіти «з коштів державної скарбниці 50 млн. крб. на видання підручників, книжок для шкільних і інших книгозбірень, таблиць, карт та інше, приладдя для шкільної, дошкільної і позашкільної освіти». Відповідно до вимог уряду Міністерство народної освіти «розробило величезний план видавництва у державному масштабі для забезпечення шкіл всіх ступенів» і виділило «на початок видавничої справи в накреслених широких межах» 30 млн. крб. [6, с. 9 – 10]. Одним з перших було видано «Український буквар», складений С. Ф. Русовою за підручником О. О. Потебні (1919 р.). Того ж року граматки друкують у багатьох містах України: «Сонечко, граматка до науки читання й письма» С. О. Титатренко (1918 р.), «Ясне сонечко, граматка з малюнками» П. Г. Ковалевського (1919 р.), «Граматка (український буквар) з малюнками» Т. Г. Лубенця (1922 р.), «Граматка» Г. Неводовського (1918 р.). Всі автори граматок користувалися звуковим методом, але вживали різні прийоми. Граматки, як і інші підручники, відповідали найновішим вимогам методики і шкільної практики того часу.

Велике значення для початкової школи мала й читанка. До змісту читанок для початкових класів входили коротенькі ліричні вірші, байки, так звані ділові статті (для навчання

якогось наукового матеріалу або для граматичного розбору), невеликі фрагменти великих художніх творів та багато іншого. Так, «Читанка» Т. Г. Хуторного була впорядкована відповідно до всіх вимог тогочасної педагогіки. Матеріал викладений від найлегшого до важчого, від відомого – до невідомого. Цією читанкою користуватися в сільських початкових школах: «вона притягне до себе увагу школярів, зв'яже школу з сім'єю в одне ціле, рідне й близьке» [7, с. 65].

Слід відзначити, що у 20-х роках також, не менш важливою була проблема забезпечення шкіл підручниками та навчальними посібниками. Без них навчальна діяльність школи успішною бути не могла. Та незважаючи на цей цілком очевидний факт, Наркомос не зробив усього необхідного для забезпечення шкіл новими повноцінними підручниками, що мали систематичний виклад навчального матеріалу з кожного предмета. Щоправда, у 1928 р. було складено списки підручників, які рекомендувалися школам для використання, а також організовано складання і видання нових підручників. Проте лінія Наркомосу щодо підручників була також хибною, як і щодо програм. Наркомос заперечував потребу в стабільних підручниках із систематичним розміщенням матеріалів, які треба було вивчати з кожного предмета. Він вважав більш правильним застосування замість стабільних підручників робочі книги, журнали-підручники, газети-підручники та інші посібники, в яких є матеріал, яким може скористатися школа у тому чи іншому випадку.

Починаючи з 1933 р., після постанови ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» Наркомос України провів значну роботу щодо створення й видання стабільних підручників для учнів та методичних посібників для вчителів [8, с. 3-4].

Отже, заслуговує на увагу підручник «Робітна книжечка з математики» для IV року навчання. М. І. Зандебері та М. П. Самум, за редакцією О. М. Асгряба (1931р.). У розділах цього підручника фігурують такі комплексні теми: «За планове готування та найкраще виконання осінніх політично-господарчих завдань», «Індустріалізація СРСР та п'ятирічка промисловості», «СРСР – фортеця світової революції». Однак математичний зміст лише частково пов'язаний з цими темами. В основу підручника покладено систематичний курс арифметики з елементами геометрії. На сторінках цієї «робочої книжки» показано, як можна пов'язувати вивчення систематичного курсу арифметики і елементів геометрії з політичним життям країни, з промисловістю і сільським господарством.

Слід зазначити, що перебудова навчально-виховного процесу на основі постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КПУ про школи обумовила перегляд системи навчання грамоти на Україні. За пропозицією НКО УРСР було складено і в 1933 р. надруковано два букварі: В. Помагайби і Г. Савицької та О. Музиченка і Л. Демоловича. Серед прихильників граматики на початку 30-х років ХХ століття не було єдиної думки щодо методики її викладання: одні вважали, що її слід вивчати практично, інші підходили до цієї проблеми з наукової точки зору і обстоювали граматику описову, історичну, її психологічне і суспільне значення. Перші були прихильниками нормативної, другі – теоретичної граматики. Довгий час панувала в школі нормативна граматика, поволі її витісняла теоретична. Прихильники нормативно-практичної граматики цілком слушно вважали, що завдання школи – навчити добре говорити рідною мовою, але водночас помилково вважали, що для цього треба лише добре знати правила. У 30-ті роки школа домагалася цього різними способами: письмовими, усними і стилістичними. Представники теоретичної граматики обмежили практичну мету її – навчити добре говорити рідною мовою і більше звертали увагу на граматику як науку про мову, мовознавство, хоча не заперечували її практичного значення.

Також у статті «Ціль, обсяг та метода навчання граматики в школі» (1934 р.) В. Баргура висловлює думку, що метою навчання цієї науки має бути теоретичне пізнання мовних явищ, засвоєння відомостей про них. Цьому мають слугувати методи і засоби, що розвиватимуть у дітей самостійність, активність, навчать зіставляти, порівнювати, робити висновки і узагальнення [9, с. 47]. Тому активним методом навчання грамоти він визнає евристичний.

Багато значать уміння зацікавити дітей, викликати у них інтерес до науки. Домінуючим має стати метод індукції, хоча послуговуватися треба й дедукцією. У тісній єдності мають проводитися усні і письмові вправи, здійснюватися зв'язки з іншими предметами. Самостійний пошук є визначальним методом у навчанні граматики: учні працюють над поставленою проблемою, шляхом дискусії доходять до її розв'язання. У складних випадках слід удаватися до акроматичної методики, тобто викладу, або доопрацювання рефератів («лабораторний метод»). В. Барагура вважає, що значення граматики в школі неоціненне, оскільки вона дає систематичні відомості з усіх галузей мовознавства, навчає спостерігати, логічно думати, узагальнювати. У 1934 році видано методичний посібник С. Чавдарова і П. Волинського «Як викладати граматику і правопис української мови в початковій школі з українською мовою викладання» [9, с. 59]. Це методичні поради до стабільного підручника названих вище авторів, у якому подано матеріал для систематичного опрацювання програми з граматики і правопису, а також частково для розвитку усного та писемного мовлення.

Автори вважають, що робота над формуванням граматичних і правописних умінь має поєднуватися із збагаченням словника учнів, з уточненням їхніх висловлювань, з виробленням умінь зв'язно висловлювати свою думку. Для розвитку мовлення рекомендують використати додатковий матеріал: читанку, малюнки. Правила діти повинні добре зрозуміти, усвідомити, вміти ілюструвати їх різними прикладами незалежно від того, який метод учитель використовує – індуктивний чи дедуктивний. Добре засвоєний теоретичний матеріал буде основою під час виконання усних і письмових вправ. Чільне місце в системі вправ має посісти граматичний розбір як усний, так і письмовий. Серед письмових вправ рекомендували перш за все такі: списати і підкреслити слова, їх частини, вставити пропущені літери, виписати слова у різних формах. Учитель зобов'язаний пояснити характер завдання і способи його виконання. Одночасно з вивченням граматичних форм учні засвоюють правила їх написання шляхом виконання різних вправ, використання таблиць, складання орфографічних словників (з 3-го класу). Важливо добре організувати повторення правил на будь-якому етапі уроку або на окремому уроці, не залишати без уваги помилки в роботах учнів. Їх діти мають усвідомити, опрацювати. У контрольних роботах помилку слід підкреслити, на полях позначити параграф і сторінку підручника, щоб учень ще раз повторив правило і виправив помилку.

У посібнику автором подані методичні поради вчителів, щодо вивчення кожної теми у відповідному класі, послідовності праці над засвоєнням правил, добору вправ для закріплення теоретичного матеріалу і вироблення правописних умінь. Книжка, безперечно, була корисною для учителів і відіграла позитивну роль у реалізації змісту початкової освіти в школах України.

У методичних вказівках до першого букваря («Як навчати за букварем», 1934 р., 2-е видання) автори доводили, що навчання грамоти слід будувати на основі аналізу дітьми своєї усної мови, яку необхідно наполегливо розвивати, що навчання читання і письмо мають іти рівнобіжно, значення кожного слова і речення в букварі має бути усвідомлене учнями і сприяти їх загальному розвитку й вихованню, що на кожному уроці читання слід проводити вправи з індивідуальною розрізною азбукою, практикувати різні ігри. Буквар О. Музиченка і Л. Деполович теж побудовано за аналітико-синтетичною системою, добре ілюстровано, з елементами гумору. Методика навчання мов зазнавала, починаючи з 1932 року, докорінних змін. В основу її перебудови було покладено відомі постанови партії, прийняті в 30-х роках. У 1932-1933 рр. було видано підручник «Рідна мова» Т. П. Гарбуза, 1 рік (1932); В. І. Помагайба й Г. І. Савицька, «Українська мова для першого року навчання»; П. К. Волинський, «Підручник з української мови для 1-2 років початкової школи»; С. Х. Чавдаров, «Українська мова, грамика і правопис для 2, 3 і 4 років навчання» (окремо). У 1937 р. було опубліковано першу «Методику викладання української мови в початковій школі» С. Чавдарова. Третє видання її вийшло у світ в 1940 р. як підручник для педагогічних навчальних закладів і посібник для вчителів початкової школи. У книзі С. Чавдаров узагальнив не тільки свій

безпосередній досвід роботи в школі, але й досвід передових учителів, з якими працював і роботу яких вивчав. Підручники для читання – «Читанки» – почали видаватися з 1933 р. (в період комплексного навчання такі книги окремо не друкувалися; в так званих робочих книгах були матеріали з усіх навчальних предметів, в тому числі і з мови). У 1933-1955 рр. в 1 і 2 класах користувалися читанками Т. Горбунцової і письменників М. Пригари, Н. Забіли, Г. Копиленка, в 3 класі – «Читанкою» (19-е вид. у 1953 р.); в 4 класі незмінною була «Літературна читанка» М. Миронова. В читанках для 1-3 класів друкувалися художні літературні твори і статті про соціалістичне будівництво, природу; читанка для 4 класу складалася лише з творів українських, російських і прогресивних зарубіжних письменників. Матеріали цих підручників майже завжди супроводжувалися запитаннями і завданнями, метою яких було забезпечення глибокого усвідомлення учнями ідейного змісту творів, встановлення зв'язку з сучасністю. Російську мову в школах з українською мовою навчання так само вивчали за підручниками, які систематично удосконалювалися.

Першим підручником з російської мови для російських шкіл в Україні, який видано після постанов ЦК ВКП(б) про школу, був «Учебник русского языка для I группы политехнической школы (после букваря)» В. Помагайби, Г. Савицької і А. Бондаренка (1933 р.). Характерна особливість його полягала в тому, що відповідна система граматичних понять подавалася не дедуктивно – її мали виводити учні на основі спостережень над мовними явищами. Матеріалами для цього служили факти з життя. Граматичні правила було виділено, звернуто увагу на формування в учнів родових понять.

Все сказане вище дозволяє зробити висновки про те, що у 30-х роках ХХ ст. приділялася належна увага створенню оригінальних підручників, поліпшилися всі ланки навчально-виховної роботи школи. Передова частина вчительства і працівників органів народної освіти велику увагу приділяли системному викладу навчального матеріалу на уроках, застосовували різні форми, методи, способи і прийоми навчання; вчителі початкових класів приділяли більше уваги засвоєнню учнями основ грамоти, письмової і усної мови; значно поживалася позакласна і позашкільна робота, а також робота дитячих позашкільних установ.

Список використаних джерел

1. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). – Мюнхен, 1956. – С. 21.
2. Бухало С. М. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Укр. Держ. вид-во, 1945. – 15 с.
3. Васильович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васильович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.
4. Анкета Р. Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації / Р. Ш. Анкета // Рад. шк. – 1987. – № 12. – С. 3–10.
5. Балагура В. Ціль, обсяг, та методика навчання граматики в школі / В. Балагура // Рад. шк. – 1934. – № 9. – С. 147.
6. Березівська Л. Д. Розробка Наркомосом УРСР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924) / Лариса Березівська // Іст.- пед. альм. – 2007. – № 1. – С. 9 – 10.
7. Березняк Є. С. Керівні матеріали про школу / Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. – К.: Рад. школа, 1996. – 551 с.
8. Про підручники для початкової та середньої школи : постанова ЦК КП(б)У від 11 берез. 1933 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1933. – № 13. – С. 3–4.
9. Білоділ І. К. На шляху перебудови школи / І. К. Білоділ. – К.: Рад. шк., 1959. – 81 с.

The the issues considered in this paper is the relevance of primary school textbooks.

Key words: *primary education, school textbooks, compulsory education, educational policy.*